

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію **Федорюк Лілії Владиславівни**

„Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу:

структура, статика і динаміка”

(Вінниця, 2018. – 220 с.), подану до захисту

на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Останніми десятиліттями одним із провідних напрямів лінгвістичних досліджень в україністиці є лінгвоконцептологія. Захищено низку кандидатських та докторських дисертацій, присвячених аналізу різноманітних концептів на матеріалі української мови. І от перед нами нове дослідження про концепт *смерть* в українському художньому дискурсі ХХ – ХХІ століть, який українськими лінгвістами описаний лише частково, але який, однак, є одним із найважливіших для української мовної картини світу. Отже, сучасна українська лінгвоконцептологія, безумовно, поповнилася актуальною розвідкою.

Цілком умотивованою є мета дисертаційної праці – „визначити й схарактеризувати специфіку вербалізації концепту *смерть* в українській літературі ХХ – ХХІ століть, здійснити його комплексний аналіз з опертям на українську когнітивно-мовну картину світу“ (с. 7). Авторка успішно досягла зазначеної мети, поставивши та виконавши низку адекватних завдань, зокрема „1) проаналізувати й узагальнити основні погляди на концепт у сучасній лінгвістиці; 2) подати методику аналізу концепту *смерть* для виявлення його сутнісних характеристик; 3) експлікувати зміст і структуру досліджуваного концепту за результатами асоціативного експерименту; 4) простежити еволюцію концепту *смерть* з урахуванням етимології відповідної лексеми; 5) виокремити в структурі концепту *смерть* смислові елементи та репрезентувати їх з урахуванням наявної польової організації; 6) окреслити

60/01.1.3-45

25.05.2018

поняттєві та мотиваційні площини досліджуваного концепту;
 7) схарактеризувати ціннісні і символні ознаки концепту *смерть*;
 8) встановити особливості вербалізації образних ознак концепту *смерть* (на матеріалі новітньої української літератури)“ (с. 7-8).

Авторка здійснила ретельне дослідження дуже великої кількості джерел – 202 найменування прозових творів відомих українських письменників ХХ – початку ХХІ століття. Загалом обсяг і різноманіття фактичного матеріалу (більше 10 000 мікроконтекстів) забезпечують достовірність одержаних результатів, сформульованих висновків та узагальнень.

Безсумнівною є наукова новизна дисертації, адже вперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз концепту *смерть* на матеріалі української художньої прози ХХ – ХХІ ст., визначено його мотиваційні, поняттєві, образні, символні та ціннісні ознаки.

Дуже добре, що дисертація Л. Федорюк органічно пов'язана з науковою темою кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса „Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання“.

Л. Федорюк фахово і вдало використовує задекларовані в роботі описовий метод, методи моделювання семантичного поля, компонентного та когнітивно-дискурсивного аналізу. Окремо хочемо відзначити доцільність використання вільного та спрямованого асоціативного експерименту, який дисертантка дуже фахово провела на територіях кількох областей, розподіливши респондентів за віковими категоріями, що для аналізу саме зазначеного концепту є дуже важливим. Однак серед методів дослідження на с. 19 чомусь не зазначено статистичного, чи точніше методу кількісних підрахунків, який дисертантка використовувала для „вивчення відсоткового співвідношення когнітивних ознак концепту *смерть*“ (с. 60).

Заслужують на схвалення чітка структура рецензованої дисертації, умотивованість та очевидність зв'язку між частинами роботи. Логіка

виокремлення розділів та їх структури підпорядкована розкриттю поставленої мети.

У вступі роботи, як це прийнято, обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет роботи, окреслено методи та матеріал дослідження, наукову новизну, практичну цінність одержаних результатів, сформульовано основні положення, винесені на захист, а також подано відомості про апробацію результатів дослідження.

Реалізацію мети роботи логічно розпочинає перший розділ „Статус концепту в національній когнітивно-мовній картині світу: теоретико-методологічні засади”, у якому дисертантка вибудовує теоретичні й методологічні основи своєї роботи. Л. Федорюк доволі глибоко й різнобічно проаналізувала основні питання, дотичні до теми роботи, а саме: еволюцію поглядів на концепт і сучасне розуміння концептів (підрозділ 1.1), структурну організацію концепту (підрозділ 1.2), концепт і співмірні / неспівмірні величини (підрозділ 1.3), кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові (підрозділ 1.4). Спираючись на теоретичні положення, висловлені в уже класичних працях дослідників когнітивної лінгвістики та найновіших працях з лінгвоконцептології (235 позицій у списку літератури), дисертантка обґрунтовує своє розуміння використаних у роботі термінів, з-поміж яких *концепт, поняття, образ, символ* тощо.

Важливим для подальшого розуміння роботи є підрозділ 1.5 під назвою „Методологія аналізу змісту та структури концепту“, у якому авторка логічно вибудовує своє бачення дослідження концепту в художньому дискурсі, виокремлюючи такі його етапи: 1) виявлення мотиваційного складника концепту *смерть*, тобто дослідження етимології імені концепту, що становить його ядро; 2) характеристика поняттєвого компонента концепту через аналіз даних словників різних типів; 3) вияв образного та ціннісного складників на матеріалі української літератури ХХ – початку ХХІ століть; 4) виявлення символічного складника концепту *смерть* з опертям на відомості словників символів, міфологічних, етнографічних словників і аналізу фактичного

матеріалу; 5) аналіз асоціативного складника для характеристики асоціативних смислових зв'язків та можливість детально дослідити семантичне поле слова; 6) дослідження сценарію концепту на матеріалі художньої літератури для встановлення способів осмислення смерті як події (с. 66 – 67).

Наступні два розділи присвячено конкретному аналізу мовних засобів вираження концепту. У другому розділі „Лексикографічно-респондентна об'єктивація концепту *смерть*“ детально проаналізовано мотиваційний та поняттєвий складники концепту *смерть*, причому останні дисертантка класифікує на прямі поняттєві ознаки, виражені словниковими дефініціями імені концепту, та непрямі поняттєві ознаки, які знаходять об'єктивацію через парадигмальні та синтагмальні зв'язки імені концепту. Визначивши основні мотиваційні ознаки концепту, дисертантка підтверджує їх мікроконтекстами із художньої літератури, висновуючи, що ознаки „природна смерть“ / „хороша смерть“, „темрява / відсутність світла“ та „гинути“ і до сьогодні є продуктивними в процесі об'єктивації концепту *смерть*, не втратили актуальності ознака „безплідна земля“ у значеннях „неродючий ґрунт“ і „безлюдна земля“, повністю втраченими є лише мотиваційні ознаки „мертва тканина на рані“ й „відмерла частина чого-небудь“ (с. 157). Позитивним є те, що для виявлення динаміки концепту Л. Федорюк використовує численні історичні словники, адже сучасний етап об'єктивації концепту базується на історично сформованих значеннях.

Дуже цікавими є результати вільного та спрямованого асоціативного експерименту, які виявляють епідигмальні ознаки концепту. Дисертантка кваліфіковано описує результати експерименту, зазначаючи спільне та відмінні в асоціаціях різних вікових груп: 11 – 17 років, 18 – 25 років та 26 – 65 років. Не можемо лише погодитися з тим, що експеримент фіксує периферійні ознаки концепту, як зазначає дисертантка на с. 64. Думаємо, що дані асоціативного експерименту стосуються як ядра, так і периферії концепту, однак вони засвідчують актуальність і осмислення концепту

живими носіями мови саме сьогодні, у момент анкетування, чого не дає художня література, оскільки вона осмислює дійсність узагальнено та опосередковано, через вигадані події.

Особливо цікавим та важливим, на наш погляд, є третій розділ „Лексико-семантичні засоби реалізації концепту *смерть*“ (варто було б, напевно, додати „у художньому тексті“), у якому дуже детально й скрупульозно проаналізовано матеріал із художньої літератури ХХ – початку ХХІ століть та виокремлено елементи образного, ціннісного та символічного складників концепту, а також описано сценарій концепту. Дуже добре, що при аналізі фактичного матеріалу дисертантка залучає дані інших наук – філософії, медицини, релігієзнавства, етнографії, що поглиблює спостереження авторки над функціонуванням конкретного мовного матеріалу. Класифікації, які використала дисертантка, загалом не викликають заперечень.

За спостереженнями Л. Федорюк над образним компонентом аналізованого концепту, основою концептуальних метафор живої природи в сучасному українському прозовому дискурсі постають антропоморфні ознаки, що вкотре підтверджує антропоморфізм української когнітивно-мовної картини світу, а серед ознак неживої природи виявлено ознаки стихій, речовинні ознаки, ознаки їжі та артефактів (остання група є найпродуктивнішою). Важливими є висновки дисертантки про те, що „смерть як оцінна категорія характеризується позитивними й негативними властивостями, зумовленими неоднозначним ставленням до явища смерті: з одного боку, вона є невід’ємним, логічним кінцем людського життя, з другого – визнавана її всеохопленість і невідворотність“ (с. 158). Метод кількісних підрахунків засвідчив найпродуктивніші в українському художньому дискурсі ціннісні характеристики концепту *смерть*: „природна / неприродна“, „красива“, „геройська“, „легка“, „страшна“, „ганебна“, „звичайна“, „велична“, „нагла“, що увиразнює усвідомлення українцями розуміння смерті.

Цікаво, що авторка розглядає два сценарії концепту *смерть* – емотивний та подієвий, визначаючи перший поширенішим з огляду на чуттєвість як

ментальну характеристику української нації, а особливістю подієвого сценарію визначає фіксацію лексем на визначення способів подолання смерті („боротьба“, „підтримка“, „порятунок“, „переховування“, „пам’ять“, „початок нового життя“), які, на думку дослідниці, „постають свідченням таких національних рис характеру українців, як оптимізм, незламність духу та глибока релігійність“ (с. 159).

Загалом аналіз мовного матеріалу виконано дуже кваліфіковано, тонко підмічено основні особливості використання мовних засобів – репрезентантів досліджуваного концепту, однак, можливо, текст виграв би, якби було зазначено особливості об’єктивації концепту в текстах окремих українських письменників, наприклад, В. Дрозда та ін.

Теоретичні положення підтверджують вдало дібрані приклади. Кожний підрозділ завершують конкретні й належним чином обґрунтовані висновки.

Загальні висновки корелюють із поставленими в роботі метою та завданнями, є виваженими, переконливими, впливають з аналізу конкретного мовного матеріалу та мають важливе теоретичне і практичне значення.

Суттєвим доповненням до роботи є додатки, які мають самостійне значення та містять анкету для асоціативного експерименту (додаток А), ілюстрації сполучуваності номінатами концепту *смерть* (додаток Б) та структуру концепту *смерть* як складника української когнітивно-мовної картини світу (додаток В).

Відзначаючи актуальність і глибину дослідження Л. Федорюк, аргументованість наукових засад, важливість отриманих результатів, узагальнень і висновків, вважаємо за необхідне висловити певні міркування та зауваження, що виникли під час прочитання тексту дисертації та автореферату:

1. Дисертантка опрацювала величезну кількість наукової літератури з проблем лінгвоконцептології, про що свідчить перший теоретичний розділ роботи. Однак у використанні авторкою термінів спостерігаємо деяку строкатість. Так, серед ключових слів роботи цілком логічно знаходимо термін

концептуальна ознака, і цей термін авторка використовує в роботі (с. 19, 38, 50 та ін.), однак поряд із ним використано й інші терміни: *сміслові елементи* (с. 18), *когнітивні ознаки* (с. 22, 73, 111 та ін.), *характеристики* (с. 22), *складники* (с. 31), що ускладнює сприйняття роботи. Думаємо, не варто використовувати два терміни із одним скороченням *ККС* як абсолютні синоніми – *когнітивна картина світу* та *концептуальна картина світу* (с. 54), у науковій літературі звичайно користуються останнім.

2. Дисертантка стверджує, що „основу сценарію концепту *смерть* становить схема ситуації, що містить власне-подію, її оцінку й емоційне переживання“ (с. 5), однак, на наш погляд, до сценарію аналізованого концепту входить також етап „підготовка до смерті“, яка в літературі, особливо у творах Марії Матіос, описана дуже детально (наприклад, виготовлення труни, купівля рушників, сповідь і причастя тощо). Думаємо, що цей етап повніше висвітлений у літературі ХІХ ст., із якого у джерелах бачимо лише твори Г. Квітки-Основ'яненка „Мертвецький Великдень“ та Панаса Мирного „Повія“, які авторка залучила на с. 99 для констатації в цих творах дериватів *мертвець*, *мерлий* та відсутності цих лексем у творах досліджуваного періоду.

3. На наш погляд, не варто було виносити на захист положення про те, що „концепт відображає специфіку культури та її особливості, але не сталим, обмеженим уявленням, він є динамічним утворенням, підтвердженням чого постає його мінливість і обмеженість свідомістю колективного та індивідуального носія“ (с. 21), що є очевидним і доведеним, та й, власне, сама авторка на с. 26 – 31 наводить цитати Р. Барта, Ж. Дельоза, А. Залевської, Ж. Краснобаєвої-Чорної, А. Загнітка, Л. Пасик та ін., у яких ідеться про динамічність концепту.

4. Хотіли б побажати дисертантці надалі повніше використовувати надбання української лінгвістики. Так, в аналізі мотиваційного складника концепту *смерть* використано лише етимологічний словник російської мови М. Фасмера, але чомусь зовсім не згадано про „Етимологічний словник

української мови“ у семи томах, якого немає й у списку лексикографічних джерел. Чомусь немає в тому переліку й „Словника української мови“ у 20-ти томах за ред. В. Русанівського, однотомного „Словника української мови“ за редакцією В. Жайворонка, „Кореневого гніздового словника української мови“ Є. Карпіловської тощо, які могли б поглибити дослідження.

Однак висловлені нами зауваження й рекомендації не мають концептуального характеру і жодною мірою не применшують ваги рецензованого дослідження, характерними ознаками якого виступають послідовність аналітичних позицій, ретельність і сумлінність добору фактичного матеріалу, що забезпечує обґрунтованість і переконливість висновків, які відбивають результати виконаного аналізу.

Основні положення роботи досить глибоко та різнобічно викладено в 16 одноосібних публікаціях (з них 5 – у виданнях, визнаних ДАК МОН України фаховими, 2 – в іноземних періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних), пройшли належну апробацію на восьми представницьких наукових форумах і заслуговують на схвалення. Автореферат повністю розкриває основні положення дисертації.

На підставі вивчення дисертації „Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка” можемо констатувати, що ця робота є завершеною самостійною та цілісною розвідкою з отриманими новими науково обґрунтованими результатами теоретичного та прикладного характеру. Матеріали дисертації мають теоретичне значення для подальшого розвитку когнітивної лінгвістики, зокрема лінгвоконцептології, а також практичну цінність: можуть бути використані у викладанні курсів лексикології, семасіології, словотвору та стилістики сучасної української літературної мови, лінгвістики тексту, комунікативної лінгвістики, у спецкурсах та спецсемінарах з когнітивної лінгвістики, лексикології, семасіології тощо.

Отже, рецензована дисертаційна робота Л. В. Федорюк „Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і

динаміка” є ґрунтовним, самостійним та завершеним дослідженням цікавої й актуальної лінгвістичної проблеми, яке за рівнем свого виконання, одержаними теоретичними і практичними результатами відповідає всім вимогам „Порядку присудження наукових ступенів“, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 року (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.), а її авторка – Лілія Владиславівна Федорюк – заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент

доктор філологічних наук,

доцент кафедри історії

та культури української мови

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

М. В. Скаб

Підпис	<i>М. В. Скаб</i>	засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича		
<i>15.12</i>	<i>1.12</i>	<i>15.12</i>
<i>" 21 "</i>	<i>" 05 "</i>	<i>2016</i>

